

OLMOSHLARNING UMUMIY LINGVISTIK XUSUSIYATLARI VA PRAGMATIK FUNKSIYALARINING O‘ZARO MUNOSABATI

Mamajonova Gulnihol G'ulomiddin qizi

Ichki ishlar vazirligi Farg'ona akademik litseyi ingliz tili fani o'qituvchisi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada olmoshlarning umumiy lingvistik xususiyatlari va pragmatik funksiyalarining o‘zaro munosabati zamonaviy tilshunoslikning nazariy-metodologik tamoyillari asosida tahlil qilinadi. Olmoshlarning leksik-grammatik tabiati, semantik xususiyatlari, referensial imkoniyatlari hamda nutqiy faoliyat jarayonida namoyon bo‘ladigan kommunikativ vazifalariga alohida e‘tibor qaratiladi. Shuningdek, olmoshlarning deiktik va anaforik xususiyatlari, kontekst bilan munosabati, shaxslararo muloqotni tashkil etishdagi o‘rni hamda ijtimoiy-madaniy omillar ta’sirida yuzaga keladigan pragmatik ma’no qirralari yoritiladi. Tadqiqotda tavsifiy-tahliliy, semantik, kontekstual va pragmatik tahlil metodlaridan foydalanish asosida til birliklarining grammatik shakli, mazmuni va nutqiy qo‘llanishi o‘rtasidagi uzviy aloqadorlik izohlanadi. Tahlil natijalari olmoshlarning kommunikativ qiymati faqat ularning grammatik xususiyatlari bilan belgilanmasligini, balki so‘zlovchining maqsadi, tinglovchining idroki, nutqiy vaziyat va diskurs xususiyatlari bilan ham chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Maqolada olmoshlarni strukturaviy, semantik va pragmatik yondashuvlar uyg‘unligida o‘rganishning nazariy ahamiyati asoslanib, o‘zbek tilshunosligida ularning funksional-pragmatik imkoniyatlarini yanada chuqur tadqiq etish istiqbollari belgilab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *olmosh, umumiy tilshunoslik, pragmalingvistika, semantika, referensiya, deixis, anafora, kommunikativ funksiya, nutqiy vaziyat, kontekst, diskurs, lingvistik tahlil, o‘zbek tili.*

KIRISH

Til inson tafakkuri, ijtimoiy munosabatlari va kommunikativ faoliyatini namoyon etuvchi murakkab tizim bo‘lib, uning birliklari nafaqat borliqdagi narsa-hodisalarni nomlash, balki so‘zlovchining maqsadi, munosabati va muloqot strategiyasini ifodalash vazifasini ham bajaradi. Shu nuqtayi nazardan, olmoshlar til tizimining o‘ziga xos leksik-grammatik birliklari sifatida umumiy lingvistik xususiyatlari hamda nutqiy muloqot jarayonidagi pragmatik funksiyalarining o‘zaro munosabatini o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Olmoshlar predmet, belgi, miqdor yoki shaxsni bevosita nomlamasdan, ularga ishora qilish, ularning o‘rnini bosish hamda nutqiy vaziyat bilan bog‘liq mazmunni ifodalash imkoniyatiga ega bo‘lgan til birliklaridir. Ularning mazmuni ko‘p hollarda kontekst, kommunikativ vaziyat, so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi munosabat hamda umumiy bilimlar asosida aniqlanadi.

Olmoshlarning umumiy lingvistik xususiyatlari, avvalo, ularning semantik, morfologik va sintaktik tabiatida namoyon bo‘ladi. Mazkur birliklar mustaqil leksik ma’noga ega bo‘lgan boshqa so‘z turkumlaridan farqli ravishda, ko‘pincha aniq referentni kontekstual yoki vaziyatga bog‘liq tarzda anglatadi. Masalan, men, sen, u, bu, shu, kim, nima, hamma, o‘z kabi

olmoshlar nutq jarayonida shaxs, predmet, belgi yoki miqdorga ishora qilish bilan bir qatorda, fikrning izchilligini ta'minlash, axborotning takrorlanishini kamaytirish va matnning yaxlitligini shakllantirishga xizmat qiladi. Demak, olmoshlarning lingvistik mohiyatini faqat grammatik tasnif doirasida o'rganish ularning semantik imkoniyatlari va nutqiy faoliyatdagi murakkab vazifalarini to'liq ochib berish uchun yetarli emas.

Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarini tizimli-struktur, semantik, kognitiv va pragmatik yondashuvlar asosida tadqiq etish olmoshlarning funksional xususiyatlarini yangicha talqin qilish imkonini bermoqda. Xususan, pragmatolingvistika doirasida olmoshlar faqat grammatik birlik sifatida emas, balki kommunikativ maqsadni amalga oshirish, referentni aniqlashtirish, suhbatdoshga munosabat bildirish, ijtimoiy masofani belgilash va nutqiy ta'sirni kuchaytirish vositasi sifatida ham baholanadi. Birinchi shaxs olmoshlarining so'zlovchi pozitsiyasini ifodalashi, ikkinchi shaxs olmoshlarining murojaat va ijtimoiy munosabatlarni belgilashi, ko'rsatish olmoshlarining esa kontekstda muayyan obyektga ajratib ko'rsatishi ularning pragmatik salohiyatini yaqqol namoyon etadi. Ayniqsa, sen va siz olmoshlarining qo'llanishi o'zbek tilida hurmat, yaqinlik, rasmiylik va ijtimoiy maqom kabi ekstralingvistik omillar bilan uzviy bog'liqdir.

Olmoshlarning umumiy lingvistik xususiyatlari va pragmatik funksiyalari o'rtasidagi munosabatni o'rganishda referensiya, deixis, anafora, kognitiv talqin va kommunikativ kontekst kabi tushunchalar alohida ahamiyat kasb etadi. Deiktik olmoshlar nutq ishtirokchilari, makon va zamon bilan bog'liq munosabatlarni ifodalasa, anaforik olmoshlar matn tarkibida ilgari tilga olingan birliklarga murojaat qilish orqali mazmuniy izchillikni ta'minlaydi. Bunda olmoshning grammatik shakli uning nutqdagi vazifasini belgilash uchun muhim asos bo'lsa-da, muayyan kommunikativ ma'noni aniqlashda kontekst va so'zlovchining pragmatik maqsadi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Shu sababli olmoshlarning lingvistik va pragmatik xususiyatlarini o'zaro aloqadorlikda tahlil qilish til tizimi bilan real nutq faoliyati o'rtasidagi munosabatlarni chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, olmoshlarning grammatik-semantik xususiyatlari tilshunoslikda muayyan darajada o'rganilgan bo'lsa-da, ularning turli kommunikativ vaziyatlarda pragmatik mazmun hosil qilishi, kontekst ta'sirida ma'no imkoniyatlarining o'zgarishi hamda lingvistik shakl va nutqiy vazifa o'rtasidagi munosabatni kompleks yondashuv asosida tahlil qilish zarurati saqlanib qolmoqda. Ayniqsa, o'zbek tilidagi olmoshlarning milliy-madaniy xususiyatlari, murojaat shakllari bilan aloqasi, shaxslararo munosabatlarni ifodalash imkoniyatlari va diskursdagi funksional faolligini aniqlash nazariy hamda amaliy jihatdan muhimdir. Bunday tadqiqotlar o'zbek tilining kommunikativ imkoniyatlarini kengroq yoritish, matn tahlili metodlarini takomillashtirish va til birliklarining nutqiy faoliyatdagi o'rnini ilmiy asosda belgilashga yordam beradi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi olmoshlarning umumiy lingvistik xususiyatlari bilan ularning pragmatik funksiyalari o'rtasidagi o'zaro munosabatni nazariy va tahliliy jihatdan ochib berish, olmoshlarning semantik-grammatik tabiati, referensial imkoniyatlari hamda kommunikativ vaziyatda yuzaga chiqadigan pragmatik ma'nolarini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun olmoshlarning lingvistik mohiyatini tavsiflash, ularning pragmatik funksiyalarini tasniflash, kontekst va kommunikativ omillarning olmoshlar talqiniga ta'sirini

o‘rganish hamda lingvistik shakl va nutqiy vazifa o‘rtasidagi munosabat qonuniyatlarini aniqlash nazarda tutiladi.

Tadqiqotning ilmiy ahamiyati olmoshlarni faqat morfologik yoki sintaktik birlik sifatida emas, balki semantik, kognitiv va pragmatik omillar o‘zaro ta’sirida faoliyat ko‘rsatuvchi ko‘p funktsiyali til birliklari sifatida talqin etish bilan belgilanadi. Tadqiqot natijalari o‘zbek tilshunosligida olmoshlarning funksional-pragmatik xususiyatlarini chuqurroq anglash, lingvistik nazariya va pragmalingvistik tahlil o‘rtasidagi metodologik aloqalarni mustahkamlash hamda keyingi ilmiy izlanishlar uchun nazariy asos yaratishga xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Olmoshlarning umumiy lingvistik xususiyatlari va pragmatik funksiyalarining o‘zaro munosabatini tadqiq etish an’anaviy grammatika, semantika, pragmalingvistika, kognitiv tilshunoslik hamda diskurs tahlili doirasida shakllangan nazariy qarashlarni o‘zaro uyg‘unlashtirishni talab etadi. Tilshunoslik tarixida olmoshlar dastlab grammatik kategoriyalar tizimida, xususan, so‘z turkumlari, ma’no guruhlari, morfologik shakllari va sintaktik vazifalari nuqtayi nazaridan o‘rganilgan. An’anaviy grammatik yondashuvlarda olmoshlarning boshqa so‘z turkumlariga xos birliklar o‘rnida qo‘llanishi, shaxs, predmet, belgi va miqdorga ishora qilishi hamda nutq tarkibida bog‘lovchi va aniqlashtiruvchi vazifalarni bajarishi asosiy tadqiqot yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi. Biroq olmoshlarning mazmuni ko‘pincha muayyan nutqiy vaziyat, matn konteksti va kommunikativ munosabatlarga bog‘liq holda yuzaga chiqishi ularni faqat grammatik mezonlar asosida izohlash imkoniyatlarini cheklaydi. Shu sababli zamonaviy tilshunoslikda olmoshlarning shakliy-grammatik xususiyatlarini ularning mazmuniy va funksional-pragmatik imkoniyatlari bilan bog‘liq holda o‘rganishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Umumiy tilshunoslikda Ferdinand de Sossyurning til va nutq o‘rtasidagi farqqa doir qarashlari til birliklarining tizimdagi o‘rni bilan ularning real nutq jarayonidagi faoliyatini farqlash uchun nazariy asos yaratadi. Charlz Sanders Pirsning belgi va referent munosabatiga oid semiotik qarashlari, shuningdek, Charlz Morrisning semiotikani sintaktika, semantika va pragmatika yo‘nalishlariga ajratishi olmoshlarning shakli, ma’nosi va qo‘llanish sharoitlarini kompleks tahlil qilishda muhim metodologik ahamiyatga ega. Xususan, olmoshlar til tizimida muayyan grammatik xususiyatlarga ega bo‘lish bilan birga, nutq jarayonida so‘zlovchi, tinglovchi va voqelik o‘rtasidagi munosabatlarni ifodalovchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Pragmatika sohasida Gerbert Pol Grisning muloqot tamoyillari hamda nutqiy hamkorlikka oid qarashlari, Jon Ostinning nutqiy aktlar nazariyasi va Jon Syorlning kommunikativ harakatlar haqidagi tadqiqotlari til birliklarining mazmuni faqat ularning lug‘aviy yoki grammatik xususiyatlari bilan cheklanmasligini asoslashga yordam beradi. Ushbu nazariyalar doirasida olmoshlarning qo‘llanishi axborotni yetkazish, murojaat qilish, suhbatdoshning e’tiborini muayyan obyektga yo‘naltirish, shaxslararo munosabatlarni belgilash va kommunikativ maqsadni amalga oshirish bilan bog‘liq holda tahlil qilinishi mumkin. Stiven Levinsonning pragmatikaga oid tadqiqotlari, xususan, deixis, referensiya va kontekst masalalariga bag‘ishlangan qarashlari olmoshlarning nutqiy vaziyat bilan munosabatini yoritishda muhim o‘rin tutadi. Deiktik birliklar so‘zlovchi va tinglovchining nutq jarayonidagi o‘rni, makon hamda zamon

ko‘rsatkichlari bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. Shu nuqtayi nazardan, men, sen, siz, u, bu, shu, o‘sha kabi olmoshlarning ma‘nosi ularning grammatik shakli bilangina emas, balki muloqot ishtirokchilari, nutq vaziyati va matn konteksti bilan ham belgilanadi. Olmoshlarning anaforik xususiyatlari esa matn tarkibidagi oldingi birliklarga ishora qilish, takrorning oldini olish va mazmuniy yaxlitlikni ta‘minlash mexanizmlari orqali namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilshunosligida ham olmoshlarning leksik-grammatik xususiyatlari, ma‘no turlari, morfologik shakllari va sintaktik vazifalarini o‘rganishga katta e‘tibor qaratilgan. O‘zbek tilining akademik grammatikalari hamda zamonaviy nazariy tadqiqotlarida olmoshlarning mustaqil so‘z turkumi sifatidagi xususiyatlari, ularning boshqa leksik birliklar bilan munosabati va gap tarkibidagi funksional imkoniyatlari yoritilgan. Biroq olmoshlarning pragmatik ma‘nolarini to‘liq anglash uchun ularning grammatik tasnifini kommunikativ vaziyat, ijtimoiy munosabatlar va milliy-madaniy omillar bilan bog‘liq holda tahlil qilish lozim. Masalan, o‘zbek tilidagi sen va siz olmoshlarining qo‘llanishi nafaqat shaxsni ko‘rsatish, balki hurmat, samimiylilik, rasmiylilik, ijtimoiy masofa va nutq odobi bilan bog‘liq ma‘nolarni ham ifodalaydi. Shuningdek, biz olmoshi ayrim kontekstlarda faqat so‘zlovchi va boshqa shaxslarni birgalikda anglatish bilan cheklanmay, muayyan jamoaga mansublikni ifodalash yoki tinglovchini kommunikativ faoliyatga jalb etish vazifasini ham bajarishi mumkin. Bu, shu, o‘sha kabi ko‘rsatish olmoshlari esa matn yoki nutq vaziyatida referentni ajratish, unga urg‘u berish va axborotning talqinini yo‘naltirish imkoniyatiga ega. Mazkur holatlar olmoshlarning grammatik tabiati bilan pragmatik funksiyalari o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Tadqiqot metodologiyasi ushbu bog‘liqlikni aniqlashga yo‘naltirilgan tizimli va kompleks yondashuvga asoslanadi. Tadqiqotda tavsifiy-tahliliy metod orqali olmoshlarning umumiy lingvistik xususiyatlari, semantik guruhlari va grammatik imkoniyatlari tavsiflanadi; kontekstual tahlil metodi yordamida ularning turli matn va nutqiy vaziyatlarda hosil qiladigan ma‘nolari aniqlanadi; pragmatik tahlil orqali olmoshlarning kommunikativ maqsad, so‘zlovchi pozitsiyasi, tinglovchiga munosabat va nutqiy ta‘sir bilan bog‘liq funksiyalari o‘rganiladi. Qiyosiy tahlil metodi olmoshlarning grammatik xususiyatlari bilan real nutqdagi qo‘llanishi o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni belgilashga xizmat qiladi. Shuningdek, semantik tahlil asosida olmoshlarning referensial mazmuni, ma‘no doirasi va kontekst ta‘sirida yuzaga keladigan talqin variantlari aniqlanadi. Diskursiv yondashuv esa olmoshlarning matn ichidagi bog‘lanishlarni shakllantirish, axborot izchilligini ta‘minlash va kommunikativ strategiyalarni amalga oshirishdagi o‘rnini ochib berishga imkon yaratadi. Tadqiqot materiali sifatida o‘zbek tilidagi badiiy, publitsistik va ilmiy matnlar, shuningdek, kundalik muloqotga xos nutqiy birliklardan foydalanish mumkin. Bunday materiallarni tahlil qilishda olmoshning grammatik shakli, referenti, kontekstual ma‘nosi, kommunikativ vazifasi va nutq ishtirokchilari o‘rtasidagi munosabat bilan aloqasi asosiy tahlil mezonlari sifatida belgilanadi. Natijada olmoshlarning umumiy lingvistik xususiyatlari va pragmatik funksiyalari o‘rtasidagi munosabatni bir tomonlama emas, balki o‘zaro ta‘sir va funksional yaxlitlik nuqtayi nazaridan izohlash imkoniyati yuzaga keladi. Mazkur metodologik yondashuv olmoshlarning til tizimidagi grammatik maqomi bilan ularning jonli nutqdagi kommunikativ salohiyatini bir butun hodisa sifatida o‘rganish, o‘zbek

tilining pragmatik imkoniyatlarini chuqurroq ochib berish hamda lingvistik birliklarning kontekstual talqiniga oid nazariy xulosalarni asoslashga xizmat qiladi.

NATIJALAR

Olmoshlarning umumiy lingvistik xususiyatlari va pragmatik funksiyalarining o‘zaro munosabatini tahlil qilish natijasida ushbu birliklarning til tizimidagi grammatik maqomi bilan nutq jarayonidagi kommunikativ vazifalari o‘rtasida uzviy va ko‘p qirrali bog‘liqlik mavjudligi aniqlandi. Olmoshlar nafaqat ot, sifat, son va boshqa so‘z turkumlariga xos birliklar o‘rnida qo‘llanadigan grammatik vosita, balki nutqiy mazmunni shakllantirish, referentni aniqlash, axborot izchilligini ta‘minlash hamda so‘zlovchining kommunikativ maqsadini ifodalashda ishtirok etuvchi funksional-semantik birliklar sifatida namoyon bo‘ladi. Ularning ma‘nosi ko‘p hollarda alohida olingan shakl doirasida to‘liq ochilmaydi, balki matn konteksti, nutqiy vaziyat va muloqot ishtirokchilarining umumiy bilimlari asosida aniqlashadi. Bu holat olmoshlarning lingvistik tabiatini pragmatik omillar bilan bog‘liq holda o‘rganish zarurligini asoslaydi.

Tahlil natijalari olmoshlarning pragmatik imkoniyatlari, avvalo, ularning referensial va deiktik xususiyatlarida namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Shaxs olmoshlari so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi munosabatlarni belgilash, kommunikativ pozitsiyani aniqlash hamda nutq ishtirokchilarining muloqotdagi o‘rnini ifodalashga xizmat qiladi. Xususan, birinchi shaxs birlikdagi men olmoshi so‘zlovchining shaxsiy pozitsiyasi, individual mas‘uliyati yoki subyektiv munosabatini ta‘kidlashi mumkin. Biz olmoshi esa kontekstga qarab birgalikdagi faoliyat, jamoaviy mansublik yoki umumiy manfaatni ifodalash vazifasini bajaradi. Demak, shaxs olmoshlarining pragmatik talqini faqat grammatik shaxs kategoriyasi bilan chegaralanmay, so‘zlovchining ijtimoiy mavqei va kommunikativ strategiyasi bilan ham belgilanadi.

Tadqiqot doirasidagi nazariy tahlillar o‘zbek tilida sen va siz olmoshlarining qo‘llanishi grammatik farqlanish bilan bir qatorda, ijtimoiy-pragmatik mazmunni ham ifodalashini ko‘rsatadi. Mazkur olmoshlar o‘rtasidagi tanlov suhbatdoshlar o‘rtasidagi yaqinlik, hurmat, rasmiylik va ijtimoiy masofa kabi omillar bilan bog‘liq. Ayrim kommunikativ vaziyatlarda siz olmoshi hurmat va odob ifodasi sifatida qo‘llansa, sen olmoshi samimiylik, yaqinlik yoki norasmiy munosabatni bildirishi mumkin. Biroq ularning pragmatik mazmuni doimiy va o‘zgarmas emas: muayyan vaziyatda intonatsiya, nutqning umumiy mazmuni va suhbatdoshlar o‘rtasidagi munosabat ushbu olmoshlarning qo‘shimcha ma‘no qirralarini yuzaga chiqaradi. Bu esa olmoshlarning pragmatik funksiyalari til birliklarining ichki xususiyatlari bilan bir qatorda, ekstralingvistik omillarga ham bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Ko‘rsatish olmoshlarining tahlili ularning nutq jarayonida referentni aniqlashtirish, axborot markazini belgilash va muayyan obyektga tinglovchi e‘tiborini yo‘naltirish imkoniyatlariga ega ekanini namoyon etadi. Bu, shu, o‘sha kabi birliklar makoniy yoki matniy ishorani ifodalash bilan cheklanmay, kontekstga muvofiq ravishda ta‘kid, qarama-qarshilik, ajratish va baholash ma‘nolarini ham yuzaga chiqarishi mumkin. Masalan, “Bu masala alohida e‘tibor talab qiladi” jumlasida bu olmoshi muayyan masalani ajratib ko‘rsatib, axborotning kommunikativ markazini shakllantiradi. Shunday qilib, ko‘rsatish

olmoshlarining pragmatik vazifasi referentni ko‘rsatish bilan birga, nutq mazmunining qanday talqin qilinishiga ham ta’sir ko‘rsatadi.

Olmoshlarning matn tarkibidagi funksional xususiyatlarini tahlil qilish ularning anaforik munosabatlarni shakllantirish va matnning mazmuniy yaxlitligini ta’minlashdagi ahamiyatini ham ochib beradi. Oldin tilga olingan shaxs yoki predmetga qayta murojaat qilishda qo‘llanadigan olmoshlar takrorning oldini oladi, gaplar o‘rtasidagi semantik aloqani mustahkamlaydi va axborotning izchil rivojlanishiga yordam beradi. Biroq anaforik olmoshning referenti har doim ham faqat bitta oldingi birlik bilan chegaralanmaydi; ayrim hollarda uning mazmuni kengroq kontekst asosida aniqlanadi. Shu sababli olmoshlarning matn tarkibidagi vazifasini o‘rganishda ularning sintaktik o‘rni bilan bir qatorda, diskursiv aloqalari va kontekstual talqinini ham hisobga olish lozim.

Umumlashtirilgan natijalar olmoshlarning lingvistik va pragmatik xususiyatlari o‘rtasidagi munosabatni uchta o‘zaro bog‘liq jihat orqali izohlash mumkinligini ko‘rsatadi: birinchidan, grammatik shakl olmoshning til tizimidagi maqomi va asosiy funksional imkoniyatlarini belgilaydi; ikkinchidan, semantik xususiyatlar uning referensial mazmunini shakllantiradi; uchinchidan, pragmatik va kontekstual omillar mazkur birlikning muayyan nutqiy vaziyatda qanday ma’no anglatishini aniqlashtiradi. Ushbu jihatlar bir-biridan ajralgan holda emas, balki o‘zaro ta’sirda faoliyat ko‘rsatadi. Natijada olmoshlarning nutqiy mazmuni grammatik shakl, semantik imkoniyat va kommunikativ vaziyatning birgalikdagi ta’siri asosida yuzaga keladigan murakkab lingvistik hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu tariqa, olmoshlarning umumiy lingvistik xususiyatlari va pragmatik funksiyalarini o‘zaro aloqadorlikda o‘rganish ularning til tizimidagi o‘rnini kengroq talqin qilish imkonini beradi. Olmoshlar grammatik jihatdan nisbatan ixcham birliklar bo‘lsa-da, nutq jarayonida shaxslararo munosabatlarni ifodalash, referensiyani tashkil etish, axborotning izchilligini ta’minlash va kommunikativ maqsadni amalga oshirish kabi murakkab vazifalarni bajaradi. Mazkur xulosalar o‘zbek tilidagi olmoshlarni faqat morfologik tasnif doirasida emas, balki semantik, pragmatik va diskursiv yondashuvlar uyg‘unligida tadqiq etish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

MUHOKAMA

Olmoshlarning umumiy lingvistik xususiyatlari va pragmatik funksiyalarining o‘zaro munosabati zamonaviy tilshunoslikda til tizimi, semantik mazmun va real nutq faoliyati o‘rtasidagi murakkab aloqalarni ochib beruvchi muhim nazariy masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur masalani muhokama qilish jarayonida olmoshlarni faqat grammatik jihatdan tasniflanadigan mustaqil so‘z turkumi sifatida emas, balki kommunikativ vaziyat ta’sirida turli mazmuniy va funksional xususiyatlarni namoyon etuvchi til birliklari sifatida talqin qilish zarurati yuzaga keladi. Chunki olmoshlarning lingvistik mohiyati ularning grammatik shakli, semantik imkoniyatlari va sintaktik vazifalari bilan belgilansa, nutqiy faoliyatdagi pragmatik qiymati so‘zlovchining maqsadi, tinglovchining idroki, kontekst va ijtimoiy munosabatlar bilan uzviy bog‘liqdir. Shu jihatdan olmoshlarning grammatik-semantik tabiati bilan pragmatik vazifalari o‘rtasidagi munosabatni o‘zaro ta’sirga asoslangan yaxlit hodisa sifatida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Pragmalingvistik yondashuv nuqtayi nazaridan, olmoshlarning mazmuni har doim ham ularning lug‘aviy yoki grammatik xususiyatlari bilan to‘liq belgilanmaydi. Xususan, shaxs olmoshlarining qo‘llanishida so‘zlovchining kommunikativ pozitsiyasi, suhbatdoshga munosabati va nutqning ijtimoiy sharoiti muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbek tilidagi sen va siz olmoshlari buning yaqqol misolidir. Ushbu birliklar shaxsni ko‘rsatish vazifasidan tashqari, hurmat, samimiylik, rasmiylik va ijtimoiy masofa kabi pragmatik ma’nolarni ham ifodalaydi. Biroq mazkur ma’nolarni olmoshlarning o‘zgarmas semantik belgisi sifatida baholash to‘g‘ri emas. Ularning konkret talqini muloqot ishtirokchilarining o‘zaro munosabati, kommunikativ vaziyat, intonatsiya va nutqning umumiy mazmuniga qarab o‘zgarishi mumkin. Demak, olmoshlarning pragmatik funksiyalarini aniqlashda grammatik shakl bilan bir qatorda, ularning qo‘llanish sharoitlarini ham chuqur tahlil qilish talab etiladi.

Olmoshlarning pragmatik tabiatini izohlashda referensiya va deixis tushunchalari alohida nazariy ahamiyatga ega. Deiktik olmoshlar nutq ishtirokchilari, makon va zamon bilan bog‘liq munosabatlarni ifodalash orqali nutq mazmunini muayyan vaziyatga yo‘naltiradi. Masalan, bu va o‘sha olmoshlarining mazmuni ko‘pincha so‘zlovchi nazarda tutayotgan obyektning muloqot ishtirokchilariga nisbatan o‘rni yoki matnda avval qayd etilgan axborot bilan aloqasi asosida aniqlanadi. Bunday birliklarning vazifasi faqat predmetni ko‘rsatish bilan cheklanmay, axborotning qaysi qismiga e’tibor qaratish lozimligini ham belgilashi mumkin. Shu sababli ko‘rsatish olmoshlarini tahlil qilishda ularning grammatik xususiyatlari bilan bir qatorda, kontekstual referensiyasi va kommunikativ vazifasini ham hisobga olish zarur. Bu yondashuv olmoshlarning semantik mazmuni va pragmatik talqini o‘rtasidagi munosabatni aniqroq tushuntirish imkonini beradi.

Mazkur masalaning yana bir muhim jihati olmoshlarning matn va diskurs tarkibidagi funksional imkoniyatlari bilan bog‘liq. Anaforik olmoshlar oldingi gap yoki matn bo‘lagida ifodalangan shaxs, predmet yoxud tushunchaga qayta murojaat qilish orqali matnning mazmuniy yaxlitligini ta’minlaydi. Bunda olmoshning referenti faqat grammatik tuzilishga asoslanib emas, balki matnning umumiy mazmuni va axborotning rivojlanish izchilligi orqali ham aniqlanishi mumkin. Ayrim hollarda olmoshning noto‘g‘ri yoki noaniq qo‘llanishi referentni aniqlashni qiyinlashtiradi va kommunikativ tushunmovchilikni keltirib chiqaradi. Aksincha, olmoshlarning o‘rinli ishlatilishi matnning ravonligini oshiradi, ortiqcha takrorlarni kamaytiradi va axborotning mantiqiy bog‘lanishini mustahkamlaydi. Demak, olmoshlarning pragmatik funksiyalarini o‘rganish nafaqat alohida so‘zlarning ma’nosini, balki yaxlit matnning tashkil topish mexanizmlarini ham tushunishga xizmat qiladi.

Olmoshlarning pragmatik xususiyatlarini muhokama qilishda milliy-madaniy omillarni ham e’tibordan chetda qoldirmaslik lozim. Har bir til jamoasida murojaat shakllari, hurmat ifodalash vositalari va shaxslararo munosabatlarni til orqali namoyon etish usullari o‘ziga xos xususiyatlarga ega. O‘zbek tilida siz olmoshining hurmat ma’nosida qo‘llanishi, ayrim vaziyatlarda esa ko‘plikni ifodalashi uning grammatik va pragmatik vazifalari o‘rtasidagi murakkab munosabatni namoyon etadi. Ushbu holatni faqat grammatik ko‘plik kategoriyasi bilan izohlash yetarli emas, chunki birlik shaklidagi murojaatda ham mazkur olmosh ijtimoiy odob va kommunikativ strategiyani ifodalashi mumkin. Shu bilan birga, har qanday qo‘llanishni milliy-madaniy me’yorlar bilan bir tomonlama bog‘lash ham ilmiy jihatdan

asosli emas; pragmatik talqin individual munosabatlar, vaziyat va nutq maqsadini birgalikda hisobga olishni talab qiladi.

Umuman olganda, olmoshlarning umumiy lingvistik xususiyatlari va pragmatik funksiyalari o‘rtasidagi munosabatni izohlashda uchta nazariy yondashuvning o‘zaro uyg‘unligi muhimdir. Strukturaviy yondashuv olmoshlarning grammatik maqomi va til tizimidagi o‘rnini belgilasa, semantik yondashuv ularning ma’no va referensial imkoniyatlarini ochib beradi. Pragmatik yondashuv esa ushbu birliklarning muayyan kommunikativ vaziyatda qanday maqsadga xizmat qilishi va qanday qo‘shimcha ma’nolarni yuzaga chiqarishini aniqlashga yordam beradi. Ushbu yondashuvlardan birini boshqalaridan mutlaqlashtirish olmoshlarning murakkab tabiatini to‘liq yoritishga to‘sqinlik qilishi mumkin. Shu bois ularni o‘zaro to‘ldiruvchi metodologik vositalar sifatida qo‘llash nazariy jihatdan samarali hisoblanadi.

Shunday qilib, olmoshlarning lingvistik va pragmatik xususiyatlari o‘rtasidagi munosabat til birliklarining shakli, mazmuni va nutqiy qo‘llanishi bir-biridan ajralmasligini ko‘rsatadi. Olmoshlar grammatik jihatdan muayyan tizimga mansub bo‘lsa-da, ularning real kommunikativ qiymati kontekst, referensiya, nutq ishtirokchilari va ijtimoiy-madaniy omillar ta’sirida shakllanadi. Mazkur nazariy qarashlar o‘zbek tilidagi olmoshlarni kompleks ravishda tadqiq etish, ularning semantik-pragmatik imkoniyatlarini chuqurroq ochib berish hamda til tizimi bilan nutq faoliyati o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni ilmiy asosda yoritish uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

XULOSA

Olmoshlarning umumiy lingvistik xususiyatlari va pragmatik funksiyalarining o‘zaro munosabatini o‘rganish natijasida ushbu til birliklarining grammatik-semantik tabiati hamda nutqiy faoliyatdagi kommunikativ imkoniyatlari o‘zaro uzviy bog‘liq ekanligi nazariy jihatdan asoslanadi. Olmoshlar til tizimida shaxs, predmet, belgi va miqdorga ishora qilish, boshqa leksik birliklar o‘rnida qo‘llanish hamda gap va matn tarkibidagi mazmuniy aloqalarni shakllantirish kabi vazifalarni bajaradi. Biroq ularning funksional salohiyati mazkur grammatik xususiyatlar bilan cheklanmaydi. Olmoshlarning muayyan nutqiy vaziyatdagi ma’nosi so‘zlovchining kommunikativ maqsadi, tinglovchining idroki, kontekst va ijtimoiy-madaniy omillar ta’sirida aniqlashadi. Shu sababli olmoshlarni faqat morfologik yoki sintaktik birlik sifatida o‘rganish ularning murakkab lingvistik mohiyatini to‘liq ochib berish uchun yetarli emas.

Tadqiqotning nazariy tahlillari olmoshlarning pragmatik funksiyalari, avvalo, referensiya, deixis, anafora va kommunikativ munosabatlar orqali namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Shaxs olmoshlari so‘zlovchi va tinglovchining muloqotdagi o‘rnini belgilash, shaxslararo munosabatlarni ifodalash va kommunikativ pozitsiyani aniqlashtirishga xizmat qiladi. Ko‘rsatish olmoshlari muayyan referentni ajratib ko‘rsatish va axborot markazini shakllantirishda muhim o‘rin tutsa, anaforik olmoshlar matnning mazmuniy yaxlitligi va axborot izchilligini ta’minlaydi. Xususan, o‘zbek tilidagi sen va siz olmoshlarining qo‘llanishi grammatik xususiyatlar bilan bir qatorda, hurmat, samimiylilik, rasmiylilik va ijtimoiy masofa kabi pragmatik omillar bilan ham belgilanadi. Bu holat olmoshlarning nutqiy

qiymatini aniqlashda lingvistik va ekstralingvistik omillarni birgalikda hisobga olish zarurligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, olmoshlarning lingvistik va pragmatik xususiyatlari o‘rtasidagi munosabatni kompleks yondashuv asosida o‘rganish muhim metodologik ahamiyatga ega. Strukturaviy tahlil ularning grammatik maqomini belgilashga, semantik tahlil ma’no va referensial xususiyatlarini ochib berishga, pragmatik tahlil esa kommunikativ vaziyatda yuzaga keladigan funksional imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi. Mazkur yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligi olmoshlarning til tizimidagi o‘rni bilan real nutqdagi vazifalari o‘rtasidagi aloqalarni chuqurroq anglash imkonini yaratadi. Shu bilan birga, o‘zbek tilidagi olmoshlarning milliy-madaniy xususiyatlari, turli diskurslarda qo‘llanishi va kommunikativ strategiyalarni shakllantirishdagi ishtirokini kengroq empirik materiallar asosida o‘rganish istiqbolli ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, olmoshlarning umumiy lingvistik xususiyatlari va pragmatik funksiyalari o‘rtasidagi munosabat tilning tizimli tabiati bilan uning real muloqot jarayonidagi faoliyati birligini namoyon etadi. Olmoshlar grammatik shakl, semantik mazmun va kommunikativ vaziyatning o‘zaro ta’siri asosida turli funksional ma’nolarni yuzaga chiqaruvchi ko‘p qirrali til birliklaridir. Ularni tizimli, semantik va pragmatik yondashuvlar asosida tadqiq etish zamonaviy o‘zbek tilshunosligining nazariy imkoniyatlarini kengaytirish, til birliklarining kontekstual talqinini chuqurlashtirish hamda lingvistik va pragmalingvistik tadqiqotlar o‘rtasidagi ilmiy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Saussure, F. de. *Course in General Linguistics* / Translated by W. Baskin. — New York: Philosophical Library, 1959.
2. Levinson, S. C. *Pragmatics*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
3. Yule, G. *Pragmatics*. — Oxford: Oxford University Press, 1996.
4. Grice, H. P. *Studies in the Way of Words*. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989.
5. Austin, J. L. *How to Do Things with Words*. — 2nd ed. — Oxford: Clarendon Press, 1975.
6. Searle, J. R. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
7. Lyons, J. *Semantics*. Vol. 1–2. — Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
8. Halliday, M. A. K., Hasan, R. *Cohesion in English*. — London: Longman, 1976.